

KISS GERGELY

A magyar királynék hatalma az anyagi kultúra tükrében – jegyzetek egy könyv margójára

*The Power of the Hungarian Queens in the Mirror of Material Culture –
Notes to a book*

The definition of queenship and queens' power is a rather complex task, since it cannot be sharply separated from the interpretation and essence of royal power. The question of its characteristics is a serious challenge, since there are relatively few and rather heterogeneous sources and records available from the period in question, from 11th-14th century Hungary. From this perspective, this paper examines, in the context of a recently published book, how the study of material culture can help to define queens' power.

Keywords: Material culture, power of the queens, Hungary, eleventh-fourteenth centuries

A középkori Magyar Királyságot kormányzó uralkodók hitvesei iránt meglepő módon hosszú ideig csekély érdeklődés mutatkozott. Leszámítva a népszerűsítő munkákat, a téma tudományos igényű megközelítését célzó műveket szemlélve Zsoldos Attila 2005-ben joggal állapíthatta meg, hogy „az 1795 óta eltelt több mint kétszáz évben mindössze hárman akadtak, akik önálló, összefoglaló jellegű és tudományos igényű értekezést szenteltek valamely korszak királynéi történetének, [... akiknek a] sorában a jelen értekezés szerzője [ti. Zsoldos Attila – K. G.] a negyedik”¹

A jeles középkorász 2005-ben magyarul, 2019-ben angolul² is megjelent monográfiájában széleskörű áttekintést adott a királynéi intézmény Árpád-kori jellegéről, a koronázástól kezdve, az anyagi háttéren és az udvartartáson át a királynéi

¹ Zsoldos 2005. 7.

² Zsoldos 2017; Zsoldos 2019.

hatalom mibenlétéig. Ez utóbbi önállóságát illetően az egyes királynék esetében felsejlő egyedi vonások, sajátosságok ellenére végső soron arra a megállapításra jutott, hogy „vizsgálataink eredményei a királynéi intézmény helyét valójában nem a királyi hatalom mellett, hanem annak keretein belül jelölik ki. [...] Az Árpád-kori királynéi intézmény [...] fejlődésében az egyes királynék «kulturális hozomány»-ának érvényesülésére viszonylag kevés tér nyílt, s a *reginatus* mindvégig megmaradt a királyi hatalom megszabta határok között».³

Mérvadó véleményekkel kapcsolatosan is felmerülhetnek azonban olyan megfontolások, kiegészítések, netán ellenvélemények, amelyek új források, új szempontok bevonásával járulnak hozzá egy korszak, problémakör vagy éppen intézmény jobb megértéséhez, árnyaltabb bemutatásához. Különösen akkor igaz ez, ha egy adott kérdéskör vonatkozásában olyan feltűnő aránytalanság figyelhető meg, mint a királynéi intézményre, hatalomra vonatkozó magyar és nemzetközi szakirodalom mennyisége tekintetében. Éppen ezért mindig öröm egy-egy újabb, az adott kérdés tovább gondolására serkentő művet kézbe venni.

A következőkben egy olyan munkával kapcsolatos gondolataimat, észrevételeimet osztom meg az olvasóval, amelyek egy az Árpád- és Anjou-kori magyar királynék hatalmát az anyagi kultúra szempontjából vizsgálta meg. A közelmúltban magam is részletesen foglalkoztam a királynéi hatalommal, a dinasztikus identitás reprezentatív kifejezésével, igaz, elsősorban az Anjou-kort illetően. A nápolyi hercegnőből francia királynévé lett Klemencia († 1328) lényegében a három érintett dinasztia (Capetingek Árpádok, illetve a nápolyi és magyarországi Anjouk) identitását és reprezentációját ötvözte és gyúrta egy sajátos eleggyé, amely nápolyi gyökerekre vezethető vissza.⁴ Egy hasonló, vagy éppen eltérő jelenségeket feltáró munka tehát mindenképpen ígéretesnek mutatkozott.

Christopher Mielke 2017-ben doktori értekezésésként benyújtott munkájának könyvvé formált változata 2021-ben jelent meg.⁵ A mű több mint 300 oldal terjedelmű, amelynek jelentős hányadát, 267 oldalt tesz ki a 11–14. századi magyar királynék anyagi kultúrájának vizsgálata. Az összesen nyolc fejezetet tartalmazó elemzéshez Bibliográfia (*Bibliography*), valamint Személy- és helynévmutató (Index) csatlakozik. A harmincöt 11–14. századi magyar királynéhoz köthető anyagi kultúra elemei közül ugyan egyes darabokat, csoportokat korábban is vizsgáltak különböző kutatások, de ezek eddig nem alkottak rendszert, jobbra egy-egy tudományterület, a régészet, a művészettörténet, tette vizsgálat tárgyává a királynékhoz kapcsolódó tárgyakat. Mielke célkitűzése ennek a hiánynak a pótlása volt. Egyrészt arra vállalkozik, hogy a korszak egészét vizsgálja, másrészt az anyagi

³ Zsoldos 2007. 178–179.

⁴ Kiss 2021.

⁵ Mielke 2021.

kultúra fogalmát tágabban értelmezve nem csak tárgyakat vizsgál, hanem a királynékhoz köthető régészeti leletanyagot, épületeket is. Aproposként (*Introduction*, 1–26. oldal) önként kínálkozik a társadalmi nemek kutatása iránt megmutatkozó erőteljes kutatói érdeklődés, a vonatkozó külföldi szakirodalom gazdagsága, valamint a témával kapcsolatos magyarországi vizsgálatok elnagyoltsága. A szerző nem kisebb célt tűz ki maga elé, mint válaszolni azokra a kérdésekre, hogy az anyagi kultúra hogyan és mennyiben volt alkalmas a királynék önkifejezésére. Mielke választ keres arra is, hogy a királynéi hivatal (helyesebben intézmény) és az egyes személyek hatalma hogyan tükröződött az anyagi kultúrában, voltak-e benne személyes elemek, milyen hatást gyakorolt ez a régészeti leletekre.

A kérdések megválaszolásához elengedhetetlen a királynéi hatalom fogalmának tisztázása, illetve a témához tartozó szakirodalmi eredmények áttekintése. Az első tekintetben a szerző is kénytelen megállapítani, hogy a 11–14. századi Magyarországon a királynék szerepe erősen korlátozott volt, hatalmuk a királynak volt alárendelve, általában uralkodótársak voltak és nem önálló hatalmi tényezők. A művészeti tárgyak közül nagyon kevés az, amely kifejezetten valamely királynéhez köthető, jövedelmeik is esetről esetre változtak és a férjek akaratának voltak alárendelve. A szerző itt elsősorban német és angol példák alapján veti fel, hogy a különálló, biztos jövedelmek hiánya ellenére is elképzelhető a királynéi hatalom kifejezése, amely gyakorta a pompázatos temetésekben, illetve a pénzverésben vált kézzelfoghatóvá a kortársak és az utókor számára egyaránt. Nem meglepő, hogy Mielke elemzésének egyik vezérfonala éppen e két terület vizsgálata lett. Ami a historiográfiát illeti, a körkép széles és rendezett, elsősorban azok a munkák jelennek meg, amelyek a királynéi hatalom anyagi kultúrában megragadható elemeit (mecenatúra, saját tárgyak elemzése, könyvkultúra, építkezések) vizsgálták. A gazdag nyugat-európai szakirodalmi termés mellett valóban szerény a témára vonatkozó magyar vonatkozású munkák száma, amelyek – mint a szerző kiemeli – nem is elsősorban az anyagi kultúrával, hanem leginkább a királynék személyével, jövedelmeikkel, udvartartásukkal, hivatalukkal foglalkoznak.

Jóllehet Mielke az alkalmazott módszereknek külön fejezetet szentelt, már a megelőző részben is kitér ezekre. Foglalkozik az úgynevezett „cselekvés elmélettel” (*Agency Theory*), amely azt vizsgálja, hogy az önkifejezés milyen lehetőségei, stratégiái alakultak ki, amelyek alkalmasak voltak az egyéni elemek kihangsúlyozására a társadalmi konvenciók szabta határok között. A szerző szerint a tárgyak elemzése különösen alkalmas arra, hogy válaszokat kapjunk e kérdésre. Egyúttal tovább is megy: a tárgyak históriája, „életútja” (*Object Biography*) alkalmas ugyan is arra, hogy az egyes darabok megszületésétől, használatukon át az esetleges újrahasznosítással és továbbadással bezárólag egységesen vizsgáljuk a történetüket. Ez a gondolat ugyanakkor nem új, bár a szerző valamilyen, érthetetlen okból kerüli a szakirodalomban Brigitte Buettner nyomán mára bevett *gift-giving*

fogalmát, amelyet egy másik, Mielke által egyébként valamelyest citált szerző, Mariah Proctor-Tiffany bőségesen használ.⁶ Ez annál is sajnálatosabb, mert egyes esetekben maga a szerző is megemlíti a jelenséget, igaz, csak érintőlegesen (pl. Lengyelországi Erzsébet és Magyarországi Klemencia kapcsán). Ami a tényleges módszertant illeti, a szerző az elemzést a hivatali elemekkel kezdi, azaz a pecsétekkel és a pénzveréssel. Ezt követik a felségjelvények (korona, jogar, országalma), a ruhák, az ékszerek, a liturgikus tárgyak, a könyvek, a tárgyasült képi ábrázolások (szobrok, miniatúrák), a sort végül a rezidenciák, temetkezőhelyek, síremlékek, illetve a más, írott források alapján egy-egy személyre vonatkozó információk bemutatása zárja.

E rendszer egyes elemeit Mielke hat időrendi fejezet keretein belül mutatja be. A 11. századot tárgyaló első egység (*The Beginnings of the Hungarian 'Queendom' /c. 1000–1090/, 27–70. oldal) hét királyné (Sarolta, Gizella, Tuta, Anasztázia, Judit, Szünadéné, Adelheid) személyéhez köthető anyagi kulturális elemeket vesz számba. Ezek között dominálnak a liturgikus tárgyak, amelyek gyakran ajándékként egy-egy egyházi intézményhez kerültek. Nem marad el a magyar középkoraszok számára magától értetődően a „királynék városának” tekintett Veszprémhez kötődő építkezések bemutatása sem. Az összkép meglehetősen szegényes: a királynék általában özvegyként mutatkoznak meg a forrásokban, amikor már visszavonultak egy-egy monostorba, anyagi kultúrájuk pedig hagyományos elemekre, a személyes és családjuk emlékét őrző adományokra, és a korszak diplomáciai eseményeiben vállalt csekély szerepre korlátozódik.⁷ A második kronológiai szelet (*Stones and Bones and the Queens of the Twelfth Century /1097–1193/, 71–91. oldal) a 12. századot öleli fel, amely, ha lehet, még „szürkébb”, mint az előző korszak. A hat királyné (Felicia, Eufémia, Riedenburgi Adelaide, Ilona, Eufrozina, Babenberg Ágnes) anyagi kultúrája meglehetősen szegényes, ami megfelel igencsak korlátozott politikai súlyuknak. Míg a legtöbb esetben a temetések vonatkozásában megmutatkozó hagyománytisztelet rajzolódik ki, csak egy-egy királyné emelkedik ki gazdagabb anyagi kultúrájával, így Ilona, Belus bán testvére és a Kijevből érkezett Eufémia. Az igazi változások – írja a szerző – a 12. század végétől induló korszakban következtek be, valójában ekkor formálódott ki a királynéi intézmény (*The „Office” of Queens Begins /1172–1233/, 91–132. oldal). Ezt olyan új elemek jelzik, mint a pecsétek, a heraldikai reprezentáció, a pénzverés megjelenése, illetve***

⁶ Mielke a szerző doktori értekezését használta. Helyesebb lett volna ennek 2019-ben megjelent könyv változatát hasznosítani: Proctor-Tiffany 2019.

⁷ Az elemzés háttéréhez nélkülözhetetlen segítség lett volna Báling Péter alapvető munkája (Báling 2021), amely könyv formában Mielke művével egyidőben jelent meg, ám kézirata – doktori értekezés, illetve tézisek formájában – már 2019-ben elérhető volt online (<https://pea.lib.pte.hu/handle/pea/18401>; <https://journals.lib.pte.hu/index.php/pontes/article/view/2971> Letöltés ideje: 2024. 03. 03.).

a királynék közvetítői szerepe a dinasztikus konfliktusokban. Olyan személyek tartoznak ide, mint Antiochiai Ágnes (avagy Anna), Capet Margit, Aragóniai Konstancia, Merániai-Andechs Gertrúd, Courtenay Jolánta. III. Béla és II. András feleségeit – az utóbbiak közül egyedül Estei Beatrix hiányzik – a szakirodalom valóban sokkal fajsúlyosabb személyeknek tekinti, mint a korábbi királynékat. De ez nem is meglepő, hiszen a Magyar Királyság a 12–13. század fordulójától került bele igazán intenzíven az európai történelem fősodrába, és váltak az Árpádok valódi, magas presztízzsel rendelkező dinasztijává. Szembeötlő ennek a változásnak a megjelenése a királyi udvar anyagi kultúrájában, ami érthetővé teszi, miért találunk mennyiségben és minőségben is gazdagabb referenciákat a királynékat illetően.

Nem vitatva a szerző által is felsorolt tényezőket, érdemes ugyanakkor néhány problémára felhívni a figyelmet. Általában is elmondható, hogy ez a korszak a jogbiztosítás terén az írásbeliség fejlődésének az első kiemelkedő korszaka, mind a kiadott oklevelek számát, mind a hitelesség kellékei terén. Elég csak arra gondolni, hogy III. Béla az 1180-as évek elején szervezte meg a királyi kancelláriát, ekkor indult meg a hiteleshelyi tevékenység, és szemmel láthatóan növekedett a pecséttel hitelesített oklevelek mennyisége. Érdemes lett volna ebbe a kontextusba beágyazni a királynékhoz kapcsolható hivatali írásbeliség fellendülését, jelesül azt, hogy az 1210-es évek végétől ismerjük a királynéi kancellárokat. Egy ilyen kitekintés nem mellőzhető akkor, amikor a királynéi „hivatalról” értekeznek a szerző. Az intézményi háttér bemutatásának hiánya ugyanis óvatosságra inti az olvasót a levont következtetéseket illetően. Itt is, de a mű egészét illetően is fájóan hiányozik az archontológiai és a prozopográfiai kutatások beépítése, holott ezen a területen jelentős eredmények születtek.⁸ A királyok és a királynék udvartartását alkotó személyek ismerete jelentős mértékben segítette volna a következtetések jobb megalapozását. Nem tekinthető ugyanis üres frázisnak, hogy király nélkül királyné sincsen, és ez fokozottan igaz egy olyan időszak vizsgálata esetében, amelyben már jól láthatók a királynéi intézmény kontúrjai, és határozott jegyek övezik az egyes királynékat.

A pecsétek vonatkozásában szintén hiányérzete támad az olvasónak, ugyanis a heraldikai jellegzetességek és ezek fejlődésének bemutatásával a szerző adós marad. Pedig az úgynevezett női pecsétek vizsgálatának komoly hagyományai vannak. Arnaud Baudint vagy Laurent Hablot-t aligha kell a korszak kutatóinak bemutatni, ahogy a Sigilla projektet sem, amely jelentős segítséget adhatott volna a szerzőnek az ide vonatkozó részek mélyebb kidolgozásában.⁹ A pénzek vonatkozásában sem ártott volna egy alaposabb szakmai áttekintés. Így jobban

⁸ Csak a legfontosabbakat idézem: Zsoldos 2011; Engel 2001.

⁹ <https://www.openedition.org/39683>.

értelmezhető lenne a királynéi *buste*-ábrázolások megjelenése, jelentősége. Ez természetesen fontos jellemzője annak, hogy a királynék egyre inkább kilépnek a korábbi homályból, és személyük kontúrjai határozottabbá válnak, de egy alapvető tényező változatlan marad: a pénzverést a király tisztségviselői ellenőrizték, így a következtetésekkel is óvatosabban kell bánni, különösen annak ismeretében, hogy a vizsgált időszak öt királynéje közül egyedül Courtenay Jolánta esetében maradt nyoma olyan pénznek, amelyen férjével együtt ábrázolták. Mielke hipotetikus alapra épülő következtetése rendkívül bizonytalannak tűnik.

A királyné mellképének feltűnését német mintára képzelem el a szerző, mégpedig az ottani királynék példájára hivatkozva. A jegyzetben feltüntetett szakirodalom Jitske Jasperse tanulmánya¹⁰ Angliai Matilda esetére vonatkozik, aki azt példázná, hogy *német* császárnék a férjük távollétében verettek pénzeket. Az egyetlen apró hiba ezzel, hogy Matilda férje, V. Henrik német-római császár halála (1125) után visszatért szülőföldre, Angliába, és valójában ott kezdett pénzt veretni, mivel Blois-i Istvánnal szemben maga lépett fel az angol trónküzdelmekben. Tehát az analógia erősen sántít. Ugyanakkor arról sincs információnk – amint azt Mielke is feltételes módon írja – hogy II. András pénze éppen a szentföldi keresztes hadjárat idején, a király tényleges távolléte alatt készült. A közvetlen német (valójában angol) párhuzam bizonytalansága mellett a magyar vonatkozás feltételelessége miatt az ilyen megállapítás erősen megkérdőjelezhető. Csupán óvatosan teszem hozzá, lehetséges, hogy a Courtenay család behatóbb vizsgálata több eredményt hozott volna ezen a téren. Ahogy az sem kizárható, hogy a pénzen nem is valamely királyné – ahogy Jolánta neve mellett Gertrúdé is felmerült –, hanem Béla (a későbbi IV. Béla király) arcképe szerepel.

A pecsétek és a pénzek mellett ebben a korszakban is fontos a királynék eltemetésére vonatkozó információk értékelése. Ezzel kapcsolatban Anna, Margit, Gertrúd és Jolánta esete vizsgálható, ami örömdetes számbeli növekedés a megelőző korszakok adataihoz képest. Csakhogy sok a probléma ezekkel a királynéi temetkezésekkel. Capet Margit esetének a felhasználhatósága talán a leginkább kérdéses, miután a Szentföldön, Türoszban temették el, és ennek megszervezése leginkább unokaöccséhez, II. Champagne-i Henrik jeruzsálemi királyhoz köthető. Nem egyszerű III. Béla korábbi felesége székesfehérvári sírhelyének értelmezése sem. Ha eltekintünk a személyazonosságot érintő bizonytalanságoktól, akkor is felmerül sok kérdés. Anna és a mellé temetett III. Béla sírmellékletei között sok hasonlóság mutatkozik, így felmerül annak a lehetősége, hogy a sírhely kialakításának koncepciója a király környezetében keresendő, és vajmi keveset árul el a királyné szándékairól. Szintén sok értelmezési nehézséget vet fel Gertrúd esete. A pilisi ciszterci apátságban örök nyugalomra helyezett tragikus sorsú királyné

¹⁰ Mielke 2021. 128. 130. lly.

sírjának pontos helye az apátsági templomban ma is vita tárgyát képezi. Ráadásul II. András első felesége, mint közismert, gyilkosság áldozata lett, így aligha volt alkalma saját temetkezését előkészíteni. A férj itt is, ahogy Jolánta esetében is, egy általa különösen kedvelt ciszterci monostorba temettette el első és második feleségét, ami valóban kiemeli a francia–magyar dinasztikus kapcsolatokat, de ebből aligha lehet levonni olyan következtetést, amely a hatást a királynénak – ebben az esetben Jolántának – tulajdonítja. Ebben a vonatkozásban érdemes lett volna hasznosítani a korszakról készült 2016-os tudományos kiállításhoz készült tanulmánykötetet.¹¹

A korszak sajátosságai között olvashatjuk a királynékhoz kapcsolódó építkezéseket, amelynek a példája az óbudai palota. Erről azonban csak korlátozott ismereteink vannak, mivel az épület elpusztult. Ennélfogva felettébb óvatosan kezelendő minden olyan feltételezés, amely a királyné – Courtenay Jolánta – jelentőségének tulajdonítja az építkezést. A korszak értékelése során a szerző aláhúzza a királynék gyakoribb szereplésének a fontosságát, amivel egyet is lehet érteni. Fontos ugyanakkor felhívni a figyelmet arra, hogy az egyik fajsúlyos tényező megemléítése – a királynéi tisztségviselők megjelenése – kapcsán a szerző adós maradt a bizonyítással, ami a korábban említett archontológiai munkák ismeretében könnyen megoldható lett volna. Hasonlóképpen csak a következtetések során említi a királynéi jövedelmek kérdését, amelyet nem lehet ennyire mellőzni, különösen úgy, hogy azt a szerző által egyébként citált alapmunka bőségesen tárgyalja.¹² Sajnos kiaknázatlan maradt a korszak egyik legfontosabb forrása, III. Béla király jövedelmeinek jegyzéke, ahogy a királynék jövedelmeit érintő újabb munkák is.¹³

A 13. század következő hét évtizedét mutatja be a következő fejezet (*The Second Foundresses /1235–1296/, 133–171. oldal), amelyben négy királyné, Laszkarisz Mária, Kun Erzsébet, Nápolyi Izabella és Kujáviai Fennena személyén keresztül kapunk képet a királynék anyagi kultúrájának fejlődéséről, sajátosságairól. Kétségtelen, hogy Laszkarisz Mária és IV. Béla (1235–1270) hosszú házassága alkalmat adott a királynénak arra, hogy komolyabb befolyásra tegyen szert a király mellett. Ha elfogadjuk, hogy az uralkodói párt ábrázoló pénzérméken a királyné családjára való utalásként szerepel a kétfejű madár, akkor is kérdéses, hogy ez az ő személyes döntésének tulajdonítható, vagy inkább annak, hogy a király kívánta ezzel is hangsúlyozni előkelő dinasztikus kapcsolatait. A nyúl-szigeti (ma Margit-sziget, Budapest) domonkos apácakolostorral kapcsolatban az uralkodópár együttes szerepét lehet aláhúzni, így tesz a szerző is. Nem vitatva a terület jelentőségét*

¹¹ Bárány – Benkő – Kárpáti 2016.

¹² Zsoldos 2005; Zsoldos 2019.

¹³ Ifj. Barta – Barta 1993; Weisz 2013. Ez utóbbi munka hiánya azért is feltűnő, mert a szerző maga is közölt egy tanulmányt e kötetben.

a királyi család kedvelt 13. századi tartózkodási helyeit illetően, Mielke maga is olyan következtetésre jut, ami a király és a királyné együttes szerepvállalására utal, akár a rezidenciát, akár a domonkos apácák itteni letelepítését illetően. Hasonló, közreműködői szerep tulajdonítható Máriának Budát illetően, mint ahogy az sem tagadható, hogy Visegrád esetében a királyné aktív kezdeményezője volt az ottani építkezéseknek. Az már más kérdés, hogy valóban az lett volna a célja ezzel, hogy a nyúl-szigeti domonkos apácakolostor számára kellő védelmet biztosítson. Ez aligha valószínű a két intézmény közötti jelentős földrajzi távolság, több mint 50 km ismeretében. A jelentős esztergomi temetkezések – IV. Béla, Mária és Béla herceg sírja is itt található – esetében inkább a közeli jövőben várható régészeti eredmények adhatnak választ. Mivel Mária néhány hónappal IV. Bélát követően halt meg 1270-ben, valóban úgy tűnhet, hogy a királynénak nagyobb szerepe volt saját temetkezőhelye kiválasztásában. Ugyanakkor maga a szerző is elismeri, hogy a férj mellé temetkezésnek megvolt a maga hagyománya – ahogy erre éppen Magyarországon is rendelkezésre állnak a példák, amelyeket a szerző meg is említ –, ám ezeknél inkább a férj, vagy az uralkodói pár együttes szándéka valósulhatott meg. Amíg a királyné(k) kizárólagos döntésére nem kerül elő egyértelmű bizonyíték, addig egy ilyen állítás mindenképpen hipotetikus marad.

V. István (1270–1272) felesége, Kun Erzsébet esetében is a pecséthasználat a kiindulópont, amely jelentős sajátosságokat mutat. Mielke feltételezése szerint első pecsétjét Erzsébet 1264–1276 között használta. Tény, hogy az egyetlen fennmaradt példány 1273-ból való, ami belefér ebbe az időintervallumba. Ugyanakkor a szerző itt egyszerűen átveszi Kumorovitz Lajos Bernát állítását, amelyet ez utóbbi szerző egyébként nem indokol meg.¹⁴ Mielke szerint ez a pecsét az önálló régensnői hatalmat fejezné ki a körirat két elemével: „Magyarország királynéja” és a „kunok császáranak leánya”. A második elem felhasználása a feltételezés bizonyítására meglehetősen problémás: a kunok császára titulus ugyanis értelmezhetetlen fogalom, ilyen cím a valóságban nem létezett. Az a Berend Nórától kölcsönzött gondolat pedig, miszerint a „császár” említése Erzsébet felsőségét fejezte volna ki, nem több pusztán ötletnél.¹⁵

A következő, immár hagyományosnak tekinthető rész a pénzeket veszi vizsgálat alá. Itt a már megszokott ábrázolással, illetve az L (Ladislaus) és E (Elizabeth) kezdőbetűkkel találkozunk. Utóbbi esetében komolyabb alátámasztást érdemel, hogy az „E” kezdőbetű az anyakirálynét, vagy esetleg IV. László feleségét

¹⁴ Kumorovitz 1993. 55–56. Mielke helytelenül a 41. oldalra hivatkozik! A mű 287. jegyzetében Erzsébet neve mellett két oklevél jelzete szerepel, azonban ezek közül az első V. István feleségéé, a másik viszont IV. László hitvese, Anjou Izabella (Erzsébet) oklevelén függött, vagyis, két külön (övegy) királynéi oklevélről beszélünk. MNL OL DL 844, illetve 954. Az oklevelekre l. Szentpétery – Zsoldos 2008. 70–71. 102. számot és 109–110. 170. számot.

¹⁵ Berend 2001. 263.

jelentette-e. Anjou Izabellát ugyanis a magyar források Erzsébetként ismerik. A kérdés eldöntése nem jelentéktelen következményekkel járna. Ha ugyanis az idősebb Erzsébetről van szó, akkor ez mindenképpen komoly érv az anyakirályné befolyását illetően. Amennyiben azonban az ifjabb Erzsébet (Izabella) nevét rövidíti a pénzen olvasható kezdőbetű, az egyrészt az előbbi állítást gyengíti, másrészt új megvilágításba helyezi a király és a királyné közismerten nem túl felhőtlen viszonyát. Ezekről a lehetőségekről azonban gyakorlatilag nem is olvashatunk ebben az alfejezetben.

A temetkezést illetően a szerző is csak hipotéziseket tud megfogalmazni. Sem Erzsébet halálának pontos ideje (1290?), sem a temetkezés körülményei nem ismertek. Az utóbbit illetően jogos a feltételezés – amely a hagyomány követését emeli ki! –, hogy Erzsébetet is férje mellé, esetleg egy külön, saját sírba temették. Mindez azonban aligha alkalmas arra, hogy a királyné önálló hatalmát erősítő elemnek tekintsük. Ezzel szoros összefüggésben szintén bizonytalan azon tárgyi emlékek (temetési korona) az értelmezése, ami a Duna 1838-as áradását követően került napvilágra: egy megbolygatott lelőhely aligha alkalmas messzemenő következtetések levonására.

Anjou Izabella, IV. László hitvese esetében az eddigi központi elem (pecsétek) mellett a királynéhoz köthető helyszínekkel egészül ki az anyagi kultúra bemutatása. A két felségpecsét elkülönítése mellett a második pecséten látható erőteljes nápolyi hatás, utalás emelhető ki. A *sigillum* előlapján látható támlás trónszék, az itt is és a jogaron is megjelenő Anjou lilium mellett a hátlap körirata – „Erzsébet Szicília kiváló királyának leánya” – csalhatatlan jelei e hatásnak. Ennek a szálnak a felvétele felettébb fontos lett volna, hiszen az utolsó hangsúlyos mozzanat, amit Mielke Erzsébet személyéhez köt, már nápolyi tartózkodása (1299/1300–1303) idejére esik: ti. az, hogy az ottani San Pietro in Castello domonkos apácakolostorba vonult vissza. Jóllehet a helyszín nem lehet vita tárgya, az nem mellékes körülmény, hogy a rendház létrehozásában Erzsébet testvérének, Magyarországi Máriának (†1323), II. Károly szicíliai király (1285–1309) nejének volt döntő szerepe.¹⁶ Mindez rávilágít egy második fontos tartalmi hiányosságra: Anjou Izabella esetében nem lehet nélkülözni a nápolyi vonatkozásokat. Jóllehet Magyarországi Mária élete java részét Nápolyban töltötte, mégis olyan dinasztikus és személyes hagyatékkal rendelkezik, amely egészen rendkívülinek mondható. II. Károly hitvese nem mulasztott el egyetlen lehetőséget sem, hogy az Anjouk magyarországi trónigényét – amelynek letéteményese volt (!) – és Árpád-házi leszármazását számos helyszínen (Santa Maria Donnaregina, Assisi, Altomonte) és eszközzel látványosan kifejezze, és ezt a törekvést unokáinak, I. Károly magyar királynak,

¹⁶ Vitolo 2016. 110–112. L. még: Mérindol 1998. 449.; Lucherini 2013. 354–358.; Prokopp – Horváth 2014. 31–35.

Magyarországi Beatrixnak és Magyarországi Klemenciának is sikeresen továbbadta. Mielke sajnos nem vonta be a vizsgálatba e fontos területet, holott összetett, sokféle formában megvalósult (építészet, festészet, tárgykultúra) reprezentációval van dolgunk. Ráadásul mellőzése módszertani problémát is felvet: a következő rész elején, Habsburg Ágnes személyével kapcsolatban bőségesen tárgyalt königsfeldeni reprezentáció ugyanúgy a Magyar Királyság határain túl bontakozott ki, mint Magyarországi Mária esetében. Ha ott ezt a szerző fontosnak tartotta bemutatni, érthetetlen, hogy erről miért mondott le Mária esetében.

A 13. század második felét tárgyaló rész utolsó fejezetében Fenenna királyné kapcsán is a már megszokott elemeket láthatjuk: pecsétje ismét a megszokott, háttámla nélküli változatot mutatja. A pénzek vonatkozásában hasonló megállapítást tesz a szerző, azzal a kiegészítéssel, hogy az is elképzelhető, hogy az éremképeken nem is Fenenna, hanem Thomasina Morosini, III. András király (1290–1301) anyja szerepel. Fenenna esetében is konvencionális elem – ha igaz –, hogy a férjével egy helyen, a budai ferences kolostorban temették el. A fejezet összegzéseként a szerző kiemeli, hogy a korszak királynéi az ország mongol invázió utáni újjáépítésének tevékeny részesei voltak. Ez a megállapítás legfeljebb Laszkarisz Máriára igaz, így egy kissé túlzottnak tekinthető. Mielke szerint a királynék egyfelől folytatói voltak a korábbi hagyományoknak (temetkezés, bizonyos pecsétek), a stabilitást képviselték. Ez utóbbi is csak Máriára igaz, a 13. század utolsó három évtizedében a király finoman szólva sem tudtak úrrá lenni a tartományúri hatalom megerősödése okozta zavaros viszonyokon. A növekvő királynéi hatalom – ahogy a szerző összegez – abban is megnyilvánul, hogy a királynék szerepet vállaltak a családi konfliktusok rendezésében – itt vajon IV. Béla és István ifjabb király összeütközésére utal? – erőteljesebben adtak hangot anyai szerepüknek (a nyúl-szigeti apácakolostor kapcsán), de mindvégig szorosan követték a társadalmi konvenciókat. Az első elemet illetően nem világos, pontosan mire utal a szerző, a harmadik vonatkozásában pedig teljességgel rejtve marad, melyek is ezek a társadalmi kötöttségek.

A következő fejezet (*Long Widowhoods /1296–1320/, 171–223. oldal*), amely Habsburg Ágnes, Bytomi Mária és Piast Erzsébet személyével foglalkozik, olyan kulcsszavak köré szerveződik, mint a királynék szerepének, jelentőségének a növekedése, a gazdagabb tárgyi hagyaték, a nagyobb önállóság. III. András neje, akinek rövid házasság (1296–1301) és sokkal hosszabb özvegyiség (†1364) jutott osztályrészül, az első példa. Magyarországhoz csupán Óbuda köti, a vele kapcsolatos fő reprezentációs helyszín valójában a königsfeldeni klarissza kolostor. Ami Ágnes pecsétjét illeti, a hagyomány szoros követése (háttámla nélküli trón, korona, csatot tartó kéz, név kezdőbetűi (A, G), hátlaapon kettős kereszt virágokkal, + N, E, S betűkkel) jellemző, ellenben a Königsfeldenben fennmaradt tárgyi emlékek (ólomüveg ablakok, egyházi ruhák, temetkezőhely) a dinasztikus hagyományok

– Habsburgok, Árpád-ház szentjei – ápolásáról tanúskodnak. A szerző által vizsgált könyveknek csak egy része köthető Ágnes személyéhez, ezeknek azonban nincs magyar vonatkozása.

Az Anjou-korba átlépve, I. Károly egyik felesége, Bytomi Mária csak szerény tárgyai hagyatékot képvisel: pecsétje belesimul a hagyományba. A rezidencia kérdésében a szerző kétségbeesett erőfeszítést tesz, hogy Máriát valamilyen módon Temesvárhoz kapcsolja, azonban egyedi, a királyné személyéhez köthető elemeket lehetetlen kimutatni. Hasonlóan problémás a székesfehérvári temetkezőhelyben felfedezni a királyné személyes döntését. Jól ismert ugyanis, hogy a férj, Károly mennyire tudatosan felhasználta akár a temetkezést is a dinasztikus kötődés – jelen esetben az Árpádokkal való folytonosság – kifejezésére. Beatrixot nem véletlen temették Váradra Szt. László sírjához, Máriát pedig Székesfehérvárra, ahogy később magát a királyt is, Szent István és Szent Imre közelébe. Az, hogy az Árpád-dinasztiára számos utalást találunk Mária esetében, nem meglepő és valószínűleg nem is egyedi kötődés, hanem egy olyan jelenség, amely valamennyi rokon dinasztia udvarában kimutatható, Nápolyban, Visegrádon és adott esetben Königsfeldenben is. Különösen akkor vált ez hangsúlyossá, ha valamely ferences szerzetesi intézményhez kapcsolódott, mert így lehetővé vált a dinasztikus reprezentáció összekapcsolása Szent Erzsébettel, II. András és Gertrúd leányával, vagy éppen Toulouse-i Szent Lajossal. Ezt sajnos a szerző nem vette figyelembe, így az értelmezési lehetőségek közül kiaknázatlan maradt egy kézenfekvő – és sokkalta valószínűbb – magyarázat.

A legjobban adatolt és legrészletesebben vizsgálható esetet Piast Erzsébet kínálja. I. Károly magyar király felesége négy különböző pecsétet használt. Felsőpecsétje vonatkozásában a szerző új elemként mutatja be a királynét övező két címerpajzs ábrázolást (jobbra az Árpádok vágásos, balra a Piast család sasos címere látható) az előoldalon, és a címerek jelenlétéből Piast Erzsébet önálló hatalmára következtet. Valójában azonban nem erről van szó: a korabeli heraldikai gyakorlatban a két címer közül a jobb oldali a férj, a bal oldali pedig a királyné (hercegnő) atyai felmenőire utal. A pecsét hátoldalán látható kettős kereszt pedig Erzsébet magyar királynéi titulусának fényében aligha meglepő. Ez az elem a 12. század végén III. Béla kezdeményezésre került be az uralmi szimbolikába, és országcímerként szolgált, így használata aligha tekinthető személyi (királynéi) döntésnek, hiszen a király hitvese (özvegye) is országot testesített meg, amint ez a pecsétek körirataiból világosan kitűnik. Ezeket a heraldikai következtetéseket azonban hiába keressük Mielke munkájában. A gyűrűspecsétekkel kapcsolatban fontos lett volna felhívni a figyelmet arra, hogy azok szinte elválaszthatatlanok a király hasonló céllal készült pecsétjeitől. A szerző adós maradt továbbá a pecsétek és a velük megerősített oklevelek beható ismertetésével, ami nyilvánvalóan fontos adalékokkal szolgált volna Erzsébet pecséthasználatát illetően. Sajnos az

a megállapítás, hogy egyes pecsétet felváltva használta a(z özvegy) királyné, így nem szolgál érdemi információkkal.

A pénzeket illetően is inkább a korábbi hagyományok követése nyilvánul meg az uralkodópár arcképeivel díszített vereteken, bajos ebből a királynéi hatalomra következtetni, ahogy azt Mielke teszi. Sajnos annak a magyarázatával is adós maradt, hogy Erzsébet miért nem szerepel fia, I. Lajos érmein, ami a szerző logikáját követve arra engedne következtetni, hogy Erzsébet hatalma erőteljesen csökkent, ám ez valójában ellentétben áll azokkal az információkkal, amelyekből egy igen-csak aktív özvegy királyné portréja rajzolódik ki. Elég itt csak Erzsébet 1343–1344. évi itáliai útjára utalni, amelyre a nápolyi trón biztosítása végett vállalkozott, vagy megemlíthetjük lengyelországi tevékenységét is.¹⁷

Erzsébet személyéhez köthető számos kegytárgy, művészi alkotások sokasága, kiterjedt művészetpártolása közismert volt, ahogy ezt a szerző is helyesen kiemeli. Egy kiegészítés mégis ide kívánczok. Az Erzsébet által az óbudai klarissza kolostornak adományozott és ma a Metropolitan Museum of Arts Cloisters Gyűjteményében őrzött szárnyasoltárról sokáig azt feltételezték, hogy az anyakirályné rendelkezésére készült Párizsban, az 1340-es években. Sokkal valószínűbb azonban, hogy a *tryptichon* eredetileg Sancia, I. Róbert hitvese megrendelésére készült, ő adományozta Magyarországi Klemenciának, I. Károly magyar király hűgának, az 1316-ban megözvegyült francia királynénak. Már az ő párizsi udvarában alakították át valamelyest a szárnyasoltárt, majd Klemencia végrendeletében nővérére, Magyarországi Beatrixre hagyta. Fia, II. Humbert az utolsó vienne-i dauphin kapott megbízást arra, hogy eljuttassa hozzá. És nagyon valószínű, hogy amikor őt anyja (és talán nagynénje, Klemencia) I. Károly magyar király udvarába küldte, akkor (1329–1333 között) került a szárnyasoltár Magyarországra, és jutott Erzsébet birtokába.¹⁸

Az anyakirályné személye, jelentősége talán a leginkább a hozzá kapcsolódó építkezésekben, egyházi alapításokban mutatkozott meg. Ha kicsit túlzónak is tekinthetjük, hogy az építkezésekben teljesen önálló, kizárólagos döntésekről van szó, az nem vitatható, hogy Buda, Óbuda és Diósgyőr esetében is komoly hatást gyakorolt az özvegy anyakirályné az itt folyó 14. századi építkezésekre. Óbuda esetében érdemes lett volna az anyakirályné és fia közötti 1355. évi osztozkodást is bevonni a vizsgálatba, amelyről alapos tanulmány áll rendelkezésre.¹⁹ Hasonló hiányérzetünk támad Piast Erzsébet 1380-ban készült végrendelete kapcsán, amely egészen egyedülálló forrás a téma szempontjából. A szerző azonban alig-alig használja, holott igen gazdag anyagi kultúra bontakozik ki a forrásból, amelyet sokféleképpen lehetett volna hasznosítani.

¹⁷ Szende 2007. 133–137.

¹⁸ Kiss 2021. 146., 262.

¹⁹ Kumorovitz 1976.

Az utolsó tartalmi fejezetben (*Regent and Regnant /1370–1395/, 225–261. oldal*) Mielke a 14. század végének két fontos személyiségét, Kotromanić Erzsébetet és Máriát, I. Lajos második feleségét és egyik leányát teszi vizsgálat tárgyává. Meglehetősen mozgalmas időszakban éltek, ami kellő magyarázattal szolgál sajátos szerepükre, és ez a hozzájuk kapcsolódó tárgyi kultúrában is megmutatkozik. Kotromanić Erzsébet pecséthasználata terén vizuálisan is érzékelhető a régensnői hatalom az uralkodói szimbólumok szerepeltetésével, ennek ellenére itt is inkább az a heraldikai szabályosság mutatkozik meg, miszerint a jobb oldali címerpajzs a férji, a bal oldali pedig az atyai dinasztikus hatalmat reprezentálja. Megválaszolatlan ugyanakkor az a kérdés, hogy ez a felségpecsét és Erzsébet leányának, Máriának a pecséthasználata hogyan viszonyul egymáshoz: elkülöníthető-e egymástól a régens-anyakirályné és a királynő oklevélkiadói gyakorlata szfragisztikai szempontból, vagy inkább a királynéi, királynői hatalom párhuzamos kifejeződéséről van szó? Kotromanić Erzsébet esetében a Zárához köthető anyagi kulturális javak árnyalt képet festenek a személyes vallásosság mellett a családi hagyományok ápolásáról, amiben a korábbi példákat figyelembe véve sokkal nagyobb szerepet játszhatott a dinasztikus emlékezet kifejezése (pl. a zárai kehely). Feltűnő ellenben a leányai neveltetését segítő könyvecske, amely jelen ismereteink szerint valóban egyedi műnek tekinthető, itt érdemes lett volna egy tágabb összefüggésrendszerbe ágyazva megvizsgálni az esetleges korabeli párhuzamokat. Az építkezéseket és a temetkezőhelyet illetően sajnos a rendelkezésre álló információk csak óvatosságot követeltetésekre alkalmasak.

Mária esetében a bemutatott tárgyi emlékek sora ismét a pecsétekkel kezdődik. Mielke a Mária királynéi hatalmát szimbolizáló első felségpecsét és az özvegy anyakirályné pecséthasználatának pontos viszonyát nem tárgyalja részletesen, és a továbbiakat is inkább csak rövid leírások formájában ismerjük meg, így nehéz megállapítani az átalakulás folyamatát, ami rendkívül érdekes lett volna a Mária politikai súlyát érintő változások ismeretében. A Nagyváradon a 18. század közepén talált felségjelvények Mária személyével való összekötése a szerző szerint sem teljesen egyértelmű, így nem is lehet messzemenő következtetéseket levonni belőlük. Hasonlóképpen sok probléma övezi Lorenzo Monaci műve és Mária személyének kapcsolatát, mint ahogy a királyné könyveit sem lehet minden bizonnyal egyedül az ő személyéhez kötni: felettébb valószínűtlen, hogy könyvtára minden darabja kizárólag az ő ízlését tükrözné, megrendelése alapján készült volna. Valójában sok vásárolt, örökölt darab is lehetett benne.²⁰ Mária és Hedvig szerepét az óbudai egyetem megalapításában csak érdekes ötletnek tekinthetjük, a szakirodalom eddigi termése sem támogatja ezt a megoldási kísérletet, és ennél megfontoltabb propozográfiái érvekre lenne szükség a bizonyításhoz. Hasonlóképpen

²⁰ L. Boudet 1999. 78.; Boudet 2011. 499.

elsietettnek tűnik a budavári építkezéseket ilyen szorosan Mária személyéhez kötni, figyelembe véve férje, Zsigmond Budát érintő igen aktív lépéseit. Természetesnek vehetjük, hogy a király hitvese, Mária számára megfelelő lakhelyről kívánt gondoskodni, ami jól illeszkedett a helyszín egészét érintő terveibe, a Szent Zsigmond-prépostság megalapításába. Ezzel kapcsolatban sajnos Mielke mellőzte a mérvadó szakirodalom eredményeit.²¹ Az összegzést illetően egyetérthetünk azzal a megállapítással, hogy az ifjabb Erzsébet és Mária jelentősége a valóságban nagyobb lehetett annál, amit eddig a szakirodalomban olvashattunk, ugyanakkor a bizonytalan adatok óvatosságra is intenek a túlzottan markáns megállapításokat illetően.

A mű végén Mielke összefoglalja az egyes fejezetek tanulságait (*Conclusions*, 263–267. oldal), amely szerint a 11. században a királynék általában férjeikkel együtt főleg karitatív szerepben tűnnek fel. A 12. században általában kevés az értékelhető adat, csupán Eufrozina építkezései emelkednek ki, és csak 1173 után jelennek meg az önálló elemek, azaz formalizálódnak saját pecsétek formájában. Mielke értelmezése szerint csak az Anjou időszakban válik el teljesen a férj reprezentációjától a feleségé, és kezdi el kifejezni a saját hatalmát. Pénzeken is gyakran megjelennek a királynék a 13. századtól, természetes elemei lesznek a pénzverési ikonográfiának, de csak a férj jóvoltából, saját pénzeik nincsenek (leszámítva Máriát a 14. század legvégén). A magyar királynék könyvtárát illetően kevés kézzelfogható darab maradt fenn, ezek általában vallásos jellegűek. A királynékat ábrázoló képi alkotások (miniatúra, szobor, üvegablak) változatosak, személyük jelentőségét tükrözik. Az építkezések kiemelik a helyszínek fontosságát, különösen a temetkezések kapcsán. Összességében a szerző úgy ítéli meg, hogy az eddigi beállítás, miszerint a királynéknak alig jutott szerep, alig volt hatalmuk („soft power”), csalóka, valójában jóval kiterjedtebb volt, gazdag adományokban, nagyszabású építkezésekben testesült meg.

Ebben a tekintetben a szerző néhány nagyon eltúlzott megjegyzést is tesz. Például vitatható az az állítás, miszerint a királynék néha túlságosan önállóan cselekedtek, ami katasztrófához vezetett volna. Valószínűleg Kun Erzsébet példája készítette a szerzőt ilyen leegyszerűsítő megállapításra. A korabeli források sokkal árnyaltabb képet adnak erről a konfliktusos időszakról, amelyben a király ugyanolyan fontos szerepet játszott, mint a kunok vagy a tartományurak. A könyv végén egy hasonlóan furcsa következtetés is olvasható. Mielke szerint a 14. század második felére érte el a csúcspontját a királynék hatalma, majd hozzáteszi, hogy a magyar középkor hátralévő két és fél évszázadában a királynék már nem gyakoroltak olyan önálló hatalmat, mint korábban. Egy ilyen sommás vélemény, minden komolyabb vizsgálat nélkül, elég merésznek tűnik.

²¹ Kumorovitz 1963; Kubinyi 1999.

A mű egészére jellemző, hogy a sokszor töredékes, nehezen értelmezhető forrásokból olyan hipotézisek fogalmazódnak meg, amelyeknek problémás a bizonyítása, ellenben az alfejezeteket lezáró összegzésekben e feltevéseket a szerző rendre a bizonyosság szintjére emeli.

A források között több olyat is találunk (elbeszélő források, képi ábrázolások), amely az adott személy koránál későbbi keletkezésűek. Erősebb forráskritikára lett volna szükség ezek keletkezési körülményeit, beállítottságát, esetleges célzatosságát illetően, hiszen sok esetben tapasztalható torzítás bennük, amelyek leginkább a közelebbi, vagy éppenséggel a távoli utókor véleményét tükrözik. Olyan, eltérő értelmezési kontextusról van szó, amelyet a szerző folyamatosan összemoss az adott királynék személyének, korának szövegkörnyezetével.

Mielke végig adós marad annak a fajsúlyos kérdésnek a magyarázatával, mit is értünk „királynéi hatalmon”. Az egyéni döntés szerepét a szerző sokszor feleslegesen túlhangsúlyozza, és összekeveri az egyének esetében is megmutatkozó családi, dinasztikus stb. tradíciókkal. A korszak királynéihoz kapcsolható tárgyak, helyszínek és épületek számba vétele leginkább leíró jellegű, a legtöbb esetben Mielke megelégszik a felsorolásukkal és fájóan hiányoznak a komplex elemzések, alaposabban bevonva a pecsétani, művészettörténeti és történeti kutatások eredményeit. Végül néhány fogalmi problémára is fel kell hívni a figyelmet: a koldulórendi szerzeteseknél nem szokás a „monastery” kifejezést használni, helyette a „cloister”, vagy a „friary” esetleg a „nunnery” megfelelőbb lenne. A „válás” kifejezés is téves, középkorról lévén szó, legfeljebb a házasság felbontása, érvénytelenítése volt lehetséges. A mű kétségtelenül hasznos rendszerező jellege miatt, ám minden bizonnyal hasznára válna egy alapos átdolgozás, az elemzések finomításával, az említett szempontok mérlegelésével.

Források

- MNL OL DL = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Mohács előtti gyűjtemény, Diplomatikai Oklevéltár (Budapest)
- Szentpétery – Zsoldos 2008 = Az Árpád-házi hercegek, hercegnők és a királynék okleveleinek kritikai jegyzéke. *Regesta ducum, ducissarum stirpis Arpadianae necnon reginarum Hungariae critico-diplomatica.* szerk. Szentpétery Imre – Zsoldos Attila. Budapest, 2008. (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok 45.)

Felhasznált irodalom

- Báling 2021 = Báling Péter: Az Árpád-ház hatalmi kapcsolatrendszerei. Rokonok, barátok és dinasztikus konfliktus Kelet-Közép-Európában a 11. században és a 12. század elején. Budapest, 2021. (Arpadiana VII.)
- Bárány – Benkő – Kárpáti 2016 = Pilisi gótika. II. András francia kapcsolatai szerk. Bárány Attila – Benkő Elek – Kárpáti Zoltán. Debrecen – Szentendre, 2016.
- Berend 2001 = Berend, Nora: At the Gate of Christendom. Cambridge, 2001.
- Boudet 1999 = Boudet, Jean-Patrice: Les livres de Clémence de Hongrie. In: Gilli, Patrick (Ed.): Former, enseigner, éduquer dans l'Occident médiéval, 1100–1450: textes et documents. II. Paris, 1999. 76–85.
- Boudet 2011 = Boudet, Jean-Patrice: La bibliothèque de Clémence de Hongrie: un reflet de la culture d'une reine de France. In: Gaude-Ferragu, Murielle – Laurieux, Bruno – Paviot, Jacques (Eds.): La cour du prince. Cour de France, cour d'Europe XIIe–XVe siècle. Paris, 2011. 499–511.
- Engel 2001 = Engel Pál: Magyarország a középkor végén. Magyarország világi archontológiája 1301—1457. Budapest, 2001. (CD-ROM).
- Ifj. Barta – Barta 1993 = Ifj. Barta János – Barta Gábor: III. Béla király jövedelmei. Megjegyzések a középkori uralkodóink bevételeiről. Századok 127. (1993), 412–449.
- Kiss 2021 = Kiss Gergely: Dinasztikiák keresztútján a 13. század végén – a 14. század első felében. I. Károly testvérei (Klemencia, Beatrix) és rokonaik szerepe a dinasztikus kapcsolatok és -identitás alakulásában. Pécs, 2021 (az MTA doktora cím megszerzésére benyújtott értekezés, kézirat, (https://real-d.mtak.hu/1416/7/dc_1909_21_doktori_mu.pdf Letöltve: 2024. 03. 03.)
- Kubinyi 1999 = Kubinyi András: A budavári Szent Zsigmond társaskáptalan a késő középkorban. Budapest régiségei 33. (1999), 19–23.
- Kumorovitz 1963 = Kumorovitz Lajos Bernát: A budai várkapolna és a Szent Zsigmond-prépostság történetéhez. Tanulmányok Budapest múltjából 15. (1963), 109–151.
- Kumorovitz 1976 = Kumorovitz Lajos Bernát: Óbuda 1355. évi felosztása. I. Lajos király és Erzsébet anyakirályné 1355. augusztus 17-i és 1356. október 17-i oklevele. Budapest régiségei 24. (1976:1), 279–302.
- Kumorovitz 1993 = Kumorovitz L. Bernát: A magyar pecséthasználat története a középkorban. Budapest, 1993.
- Lucherini 2013 = Lucherini, Vinni: The Journey of the Hungarian King Charles I from Visegrád to Naples (1333): political implications and artistic consequences. The Hungarian Historical Review 2. (2013), 341–362.

- Mérindol 1998 = Mérindol, Christian de: Entre la France, la Hongrie et Naples: les Anjou. In: Staaten, Wappen, Dynastien. XVIII. Internationaler Kongreß für Genealogie und Heraldik in Innsbruck vom 5. bis 9. September 1988. Innsbruck, 1988. 145–170.
- Mielke 2021 = Mielke, Christopher: The Archaeology and Material Culture of Queenship in Medieval Hungary, 1000–1395. Kalamazoo, 2021. (Queenship and Power)
- Prokopp – Horváth 2014 = Prokopp Mária – Horváth Zoltán György: Nápoly középkori emlékei a XIII–XV. századból. Ricordi ungheresi medievali dei secoli XIII–XV a Napoli. Budapest, 2014.
- Proctor-Tiffany 2019 = Proctor-Tiffany, Mariah: Medieval Art in Motion. The Inventory and Gift Giving of Queen Clémence of Hungary. University Park Pennsylvania, 2019.
- Szende 2007 = Szende László: Piast Erzsébet és udvara (1320–1380). PhD értekezés, Budapest, 2007.
- Vitolo 2016 = Vitolo, Giovanni: Aix-en-Provence et Naples entre le XIIIe et le XIVe siècle. L'identité angevine de deux capitales. In: Boyer, Jean-Paul – Mailloux, Anne – Verdon, Laure (Éds.): Identités angevines. Entre Provence et Naples. Aix-en-Provence, 2016. 105–131.
- Weisz 2013 = Weisz Boglárka: Árpád-házi királynéi jövedelmek. Gertrúd királyné udvartartásának pénzügyi hátteréről. In: Majorossy Judit (szerk.): Egy történelmi gyilkosság margójára. Merániai Gertrúd emlékezete, 1213–2013. Konferencia tanulmánykötet. Szentendre, 2013. 51–60. (A Ferenczy Múzeum kiadványai. A sorozat: Monográfiák 2.)
- Zsoldos 2005 = Zsoldos Attila: Az Árpádok és asszonyaik. A királynéi intézmény az Árpádok korában. Budapest, 2005. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 36.)
- Zsoldos 2011 = Zsoldos Attila: Magyarország világi archontológiája 1000–1301. Budapest, 2011. (História könyvtár. Kronológiák, Adattárak 11.)
- Zsoldos 2019 = Zsoldos, Attila. The Árpáds and Their Wives: Queenship in Early Medieval Hungary, 1000–1301. Roma, 2019.